
VLADIMIR BAKARIĆ

O SUKOBU NA LJEVICI*

Drugovi, javljam se ovdje za riječ, da tako kažem, povučen za jezik, a ne zato što bih se u posljednje vrijeme vratio na pregledavanje dokumenata iz onog doba. Čak se i ne sjećam nekih stvari. Uzeo sam ovdje riječ, da tako kažem, kao stranka, a ne kao onaj koji je naučno radio na objašnjenju jednog perioda koji do danas traje, kao stranka koja je u tom sukobu ili u tim sukobima sudjelovala. Javljam se kao stranka ne možda uopće iz doba o kojem je ovdje riječ, nego kao stranka samo u jednom periodu, predratnom periodu od kojeg je prošlo oko 30 godina. Neću govoriti sasvim sa ondašnjeg stajališta, nego možda malo sa današnjeg, to jest kao stranka iz onog vremena koja je možda postala nešto pametnija kroz 30 godina životne prakse.

Čini mi se da su drugovi referenti ovdje izvukli čitav niz stvari za koje je dobro da se ne predaju zaboravu i koje su oni ocijenili ispravno, međutim, meni se čini da u daljnjem istraživanju tu nešto fali. Fali to što se ondašnjim stvarima — mada se drug Babić izričito od toga ogradio — problemima jednog perioda pristupa s kriterijem jednog drugog perioda, i čak ću dodati: sa predrasudama drugog perioda.

Ograničio bih se samo na to da govorim o sukobu koji je počeo negdje 1937, odnosno 1939, i trajao do 1940 — 1941. godine. To je ono što je ovdje naznačeno kao sukob *Pečata* i *Književnih svezaka*. Ja sam jedan od onih — kao što je rečeno ovdje — primitivaca, »sveskaša« i tu »primitivnost« primam na sebe u cijelosti, ne želim od nje bježati.

Kad o tom sukobu govorimo, moram reći da je nešto propušteno. Govorilo se o tome da je to sukob koji traje na ljevici od ABC naovamo i da to traje kontinuirano dalje. To nije tačno. Literatura — Marx je to negdje uz put rekao, možda ne baš za literaturu ali za te vrste društvene nadgradnje — nema vlastite historije. Ona je

*) Iz knjige *Sveučilište i revolucija*, Sveučilišni komitet SKH, Zagreb, 1970, str. 82—88.

uvijek refleks nečeg drugog i sukobi koji su bili od 1939 — 1940. godine po svojim su nosiocima nešto drugačiji nego što su bili ranije.

Da uzmemo glavnu ličnost u tom sukobu — Krležu. Krleža je nema sumnje, u godinama 1917. pa sve do nesretne 1939 — naročito ako govorimo o prvim poslijeratnim godinama — pjesnik revolucije i to ne pjesnik revolucije sa veliko R, nego pjesnik one revolucije, onog revolucionarnog doba koje je tada bilo. I to ne samo da smo mu mi priznali — to, mislim, da svatko tko je imalo objektivna mora priznati — nego smo smatrali da je društvene odnose tog doba, društvene tendencije tog doba vjerojatno u Jugoslaviji najbolje poznao i vjerojatno o tome dao najbolji materijal što ga je uopće bilo moguće dati.

U to doba, tj. 1939. godine mi smo se ne samo s njim nego i s drugima razišli u nečem drugom, razišli smo se u tome — da budem opet malo precizniji: nemojte gledati što smo pisali i govorili jer smo svi bili nepismeni, nego ono što smo uradili i ono što je iz toga izašlo — što smo smatrali ne da on nema revolucionarno uvjerenje, nego smo se razišli u prvom redu u neposrednoj perspektivi i u pitanju neposrednog društvenog nosioca revolucionarnog kretanja u to vrijeme.

Naime, mi smo ušli — ovdje govorim o svojoj generaciji koju eventualno treba malo proširiti — u komunistički pokret u jednom periodu koji više nije identičan onom iza prvog svjetskog rata, koji je u sebi sadržavao nešto novo. Mi smo, da tako kažem, ušli u pokret i onda tražili njegovu ideologiju, istraživali iskustva i tražili ono što će nas u tom pokretu voditi naprijed. Prema tome nama su ideologija i cijeli kompleks pitanja iz 1921. i 1922. bili poznati ali nisu bili naši. I kad smo ušli u taj pokret imali smo jedan malo drugačiji pristup, imali smo pristup istraživanja, traženja, provjeravanja onog što smo u to vrijeme htjeli, i došli smo do uvjerenja da pred nama, pred Jugoslavijom u onom sklopu internacionalnom i tadašnjih događaja predstoji revolucionarni zamah borbe.

Tko da bude osnovni nosilac te borbe? Mi smo se odlučno orijentirali na radne mase, smatrajući da nitko drugi u tome ne može biti dosljedan. Mi smo zato stvarali vlastitu organizaciju, uvlačili se u druge stvarajući ondje vlastite pozicije. Stvarajući vlastitu organizaciju pozdravili smo politiku narodnog fronta. I kao što znate ni u tome nije nastala razlika između nas i *Pečata* jer je i *Pečat* bio za politiku narodnog fronta. Ono što nas je razlikovalo to je bila ocjena: tko je osnovni nosilac. I tu je u *Pečatu* bio širok dijapazon shvaćanja: od Vase Bogdanova koji

je tvrdio da su to u tom trenutku seljaci i stvara-
o ideologiju »seljačke države« (u čemu ga nit-
ko iz *Pečata* nije podržao pa je osnovao vlastiti
list) do drugih koji su smatrali da treba, doduše,
jačati antifašistički front, jer je pred nama ina-
če crna historija, ali u skore revolucionarne pro-
mjene i preokret nisu vjerovali.

Za nas je to tada bilo pitanje praktične politike;
ne teoretsko, književno pitanje nego pitanje
praktične politike, to jest da li ćemo uspjeti na-
šu organizaciju orijentirati na put revolucionar-
ne prakse ili ne. I prema tome smo se odlučili,
napravili smo prelom. Da ste išli malo dalje u
istraživanju vidjeli biste da je nastao ne samo
sukob u listovima, verbalno, na riječima, nego i
nešto drugo da su redakcije lijevih listova pro-
mijenjene, da smo čitav niz listova mi — od stra-
ne Partije i SKOJ-a, odnosno omladinske orga-
nizacije — osvojili i čitav niz listova unutra
promijenili.

Kakva je posljedica toga bila? Bila je često pu-
ta ta da su nam talenti — kao što je ispravno
primijetio drug Vaupotić — otišli, a ostali prak-
tičari, »političari«. Tako se dogodilo da smo us-
lijed te orijentacije i organizacionih promjena u
listovima došli do nerazumijevanja i sukoba na
području literature. Nama je trebao prostor za
političku djelatnost, a ono što su oni zastupali
nije odgovaralo toj političkoj djelatnosti.

Mogu o tome govoriti i kao svjedok. Sve sam te
ovdje danas spomenute ljude manje-više pozna-
vao i lično, i s gotovo svima njima imao u bilo
kojoj etapi izvjestan lični kontakt. Mi smo osvo-
jili te listove, davali im osnovni politički ton.
Ovdje je spomenut *Izraz* i mogu vam reći da za
politiku *Izraza* od druge polovine 1939. godine
odgovaram ja. *Izraz* je osnovala grupa u kojoj su
bili — ukoliko se dobro sjećam — Škorić, Sveč-
njak, Bogdanov, grupa koja je kasnije bila uz
Pečat. Godine 1939. odlučili smo da taj *Izraz*
uzmemo u svoje ruke. Ako pratite brojeve *Izraza*
tu promjenu na početku nećete opaziti, jer su-
radnici koji su bili nađeni ostali su i dalje.
To su Pavičić, Miškina, Kranjčević i ostali.
Mi to nismo mijenjali, nismo imali raz-
zloga da se s tim ljudima razilazimo, tim više
što su ti ljudi na našu koncepciju narodnog fron-
ta manje-više pristali. Naravno, ti ljudi izuzevši
Miškine nisu predstavljali nikakve — slažem se
sa drugom Vaupotićem — naročite talente, ali su
bili pisci koje je naša publika čitala. Dodao bih
da je također i promijenjena redakcija *Naših no-
vina*, a i uprave u nekim drugim organizacijama.

Da završim ovu misao. Čitava plejada pisaca nas
nije pratila. To nam je bilo žao i osjećali smo
štetu od toga, ali smo to kao fakat primili i pri-
mali.

Nekoliko je drugova ovdje spomenulo da je to bio proces stvaranja monopola Partije u literaturi, njezine staljinske orijentacije i slične stvari. Sve to nije tačno. Ne samo da Partija nije bila staljinska u tom smislu (mada je imala veliko poštovanje prema Staljinu) nego ne znam za period kada je bila tako široka razmjena mišljenja i toliko provjeravanje pojedinih ocjena, osim negdje sada u posljednje vrijeme.

Mi smo tada organizirali razgovore, diskusije; razgovarali smo sa seljacima, s radnicima, u sindikatima, Cazi bi mogao napisati 30 knjiga o tome što je sve tamo razgovarano i što je sve tamo bilo. U *Izrazu* smo, kao što vidite, primali svašta i svakoga, nismo pravili nikakvo pitanje.

JOSIP CAZI:

Čak ste i mene primili.

DR VLADIMIR BAKARIĆ:

Čak i tebe smo primili.

Zatim pitanje dogmi. Ne znam za period kada je manje dogmi vladalo u Partiji nego u to vrijeme. Mi smo tada razrađivali pitanje naše politike, naše agrarne politike, veze sa seljakom, naše politike praktične izmjene pučkog fronta i narodnog fronta, mijenjali smo odnose povezivanja sa socijal-demokracijom i orijentirali se prema Udruženoj opoziciji, pa smo i to mijenjali, mijenjali orijentaciju od suradnje s vrhom na suradnju s organizacijama itd., a zatim mijenjali politiku prema konkretnom obliku opasnosti od fašizma.

Zatim, pogledajte dokumente od početka drugog svjetskog rata, i to kako zvanične dokumente Kominterne, tako i naše. Vidjet ćete razliku. U člancima Dimitrova rat je ocijenjen kao imperijalistički, kao što je poslije pakta Molotov-Ribentrop data drugačija ocjena nacističke Njemačke. Mi smo pak i prije ulaska Jugoslavije u rat dali drugačiju ocjenu, pozivali smo zemlju na obranu od fašizma i iznutra i izvana. Dakle, bez obzira na to što smo bili članovi Kominterne, bez obzira na to što smo priznavali Kominternu i bez obzira na to što smo priznavali Staljinov autoritet i autoritet Sovjetskog Saveza, ovdje smo imali vlastitu liniju. Na vašu tezu bih rekao — nismo se spremali da budemo »bataljon na volokolamskom drumu« (kome svaka čast), nego partija naših nacija i to partija naših nacija koja sprema obranu opstanka tih nacija i revoluciju. To je bilo u tom periodu.

Projeciranje poimanja o Staljinu kakovo je ovdje izražavano na ovaj period potpuni je premasaj i predrasuda koju historija neće ničim opravdati. Slažem se s tim da je u našoj praksi bi-

lo grešaka, da je bilo odstupanja od ovoga o čemu govorim, da to svima nama uvijek nije bilo jasno, ali je to bio put kada je Partija rasla i tražila svoj put na osnovi marksističke analize.

Kada govorimo o marksističkoj analizi, odmah ću dodati da je marksistička izgradnja osnovnih partijskih kadrova bila u to vrijeme prilično mala, ali je bila građena na djelima u prvom redu Marxa, zatim Lenjina, a tek onda Staljina, i to uglavnom na jednom njegovom radu. Staljin je bio prilično genijalan popularizator marksizma u jednom periodu. Tek kada se ta popularizacija pretvorila u nešto drugo, onda je i s njim trebalo raskrstiti.

Zatim, ovdje iznesene analize sadrže niz predrasuda o Staljinu. Staljin nije ličnost koju historija može izbrisati i koliko god možemo o njemu reći ružnih riječi — a za to imamo upravo mi u Jugoslaviji velik broj argumenata — treba tu biti do kraja objektivan. Što je on tada 1939. i ostalih godina značio i kakva je mogla biti politička orijentacija bilo koje partije koja se u to vrijeme nije trebala oslanjati na Sovjetski Savez? Takvu partiju ne znam. Takva se partija mogla samo oslanjati na neke vanjske sile i izgubiti, kao što su se izgubili oni o kojima su drugovi ovdje govorili, tj. Samostalna demokratska stranka i Hrvatska seljačka stranka.

Dalje, oko samih *Književnih svezaka*. *Književne sveske* ne predstavljaju sasvim privatnu zbirku, ali ni sasvim partijsku zbirku. Bio sam u široj redakciji »*Književnih svezaka*«, mada za njih nisam napisao niti jedan redak. Sudjelovao sam u diskusijama oko članaka. Rečeno je ovdje — Partija je nametnula jednu liniju u literaturi. Ne postoji dokument Centralnog komiteta, ili bilo koje druge partijske organizacije koji se izjašnjava o bilo kojoj liniji u literaturi. To ne postoji. Da pređem na *Književne sveske*. Rekao sam već što je ovdje bilo od strane Partije obavezno da se postiže. Bio je to spomenuti politički zadatak.

U radu oko *Književnih svezaka* sudjelovala su dva člana tadašnjeg političkog biroa. To su bili Đilas i Kardelj. Niti jedan članak nije autoriziran od strane bilo kojeg partijskog foruma, ali su prošli kroz redakciju koja ih je primala. Kada ste već tako naučno istraživali stvari, mogli ste поближе istražujući još nešto primijetiti, tj. da takozvani Kardeljev članak u stvari nije njegov članak. To je moguće utvrditi i bez naročite semantike i studija stila. To je članak Stefana Mitrovića, koji je redakcija odbila i dala Kardelju da ga dotjera da bi mogao biti štampan. Prema tome, nije redakcija dala zadatak Kardelju da piše članak, nego da postojeći članak preradi i

on je to učinio. Poslije rata je štampao izbor svojih članaka, a taj članak nije preštampan. Odgovornosti za njega se ne može odreći, ali ne može se niti tvrditi da je njegov — to ne može tvrditi ni on, a ni mi. Ako gledate stil vidjet ćete da to nije Kardeljev stil, da to nije njegov način izlaganja, nego da je to nešto drugo. Članak koji je u početku bio postavljen približno kao i ostali članci jedne tadašnje beogradske grupe je samo prepravljen. Da je manje predra-suda prema temi, to bi se moralo opaziti.

Članak Radovana Zogovića koji je bio poslan, nije bio primljen. Prema tome, ne postoji linija ABC, Đilas, Kardelj i Zogović. Tako Zogovićev članak redakcija nije primila, a Mitrovićev je, koji je bio na istoj liniji, prerađen, a postoji unutrašnja disonanca u samim stavovima pojedinih autora *Svezaka*.

Đilasove teoretske poglede na literaturu Partija nije nikada odobrila. Međutim, kako su bili na političkoj liniji mobilizacije masa, i to radnih masa, Partija je te članke primila. Što se tiče članaka Todora Pavlova — o njima je bilo vrlo različitih mišljenja. Mi o tim člancima vrlo dobro mišljenje nismo imali, međutim, bili su na toj liniji i primili smo ih. O tome da su nama nametani ne može biti govora. Prica ga jeste u nekim stvarima repetirao zato što mu je to odgovaralo, ali da je Todor Pavlov nama bio ideolog, to najodlučnije poričem, uz sve poštovanje koje smo prema njemu imali. Ranije smo imali diskusije oko njegovih stavova prema modernoj fizici, a naročito prema Einsteinovoj teoriji, gdje se on očigledno nije snalazio. Bio je protivnik Einsteinove teorije, a poslije ju je primio ne ocjenjujući ispravno što ona za teoriju spoznaje znači. (Uz put rečeno, u to vrijeme, kao i katkada prije i poslije, on nije baš uživao »službenu« podršku ni u Moskvi ni u Bugarskoj).

Dalje, da još nešto dodam. *Književne sveske* utvrđeno je ovdje — a ja se s tim slažem — nisu dale ništa novo. Pitam se što je trebalo dati novo? To je 1937, 1938, a naročito 1939. i 1940. godina. U pitanju odnosa prirodnih znanosti i filozofije, mi smo bili u defanzivi, i to u defanzivi koju smo umnogome shvatili kao analogiju zbivanja iz 1908. u Rusiji. Branili smo, naime, da nam se u ime pučkog fronta u marksističke redove ne ubaci ideologija koju ne možemo prihvatiti. U toj obrani nismo ništa novo mogli dati.

Napominjem da su to godine — možda nisam u pravu — kad se radilo na razvitku nuklearne fizike, a što je dovelo do atomske bombe. Sve je to Zagrebu, nama, bilo totalno nepoznato, sve je to teklo mimo nas. U to se vrijeme počela izgrađivati velika tehnika primjene matematskih metoda u društvenim naukama. Sve je to kod

nas bilo totalno nepoznato. Mi smo bili čista provincija, i ono što smo davali mi kao marksisti to su bila društvena istraživanja na bazi metodologije kojom smo tada raspolagali, društvena istraživanja na pitanjima razvitka Jugoslavije i njezinih perspektiva u smislu društvenog preobražaja. A mislim da smo tu nešto dali. I ako uzmemo da smo sami bili nepismenjaci, sami studenti ili mladi naučni radnici koji smo primili relativno provincijsko obrazovanje — govorim o društvenim naukama — i da smo morali studirati marksizam na različitim tajnovitim mjestima i u različitim studentskim klubovima a ne na katedrama — onda mislim da smo izvjesnu i teoretsku osnovicu za razvoj partijske politike ipak dali.

Mislim da zato današnja ocjena tih *Književnih svezaka*, ili tog doprinosa odnosu filozofije i nauke, treba biti gledana u tim okvirima, a ne iz nekih drugih okvira. Zatim, treba biti jasno: nije to bio odnos revolucije sa velikom R i literature sa velikom L, nego odnos tadašnjeg revolucionarnog pokreta onog momenta sa ondašnjim literarnim shvaćanjima kod nas.

Spominju se u referatima koje sam ovdje čitao dvije riječi. To su: »amputacija« i »strijeljanje i zid«. Rekao bih da se ne osjećam niti ustrijeljenim, niti vidim da je ovdje prisutni, Krsto Hegedušić ustrijeljen.

Zatim ne vidim da je to bila nekakva »amputacija«. Mi se nismo slagali u ocjeni događaja, u ocjeni momenta, u ocjeni perspektive. Sada se postavlja pitanje, zašto mi danas tu stvar ne povlačimo. Ne povlačimo zato jer se onda nismo slagali u ocjenama. S mnogima s kojima i danas surađujem nisam se slagao u ocjeni u mnogim momentima, a ništa me nije smetalo da kad taj moment prođe da budem na svom mjestu, da zajedno radimo, da razgovaramo, da prijateljujemo i tako dalje. Dodat ću još nešto. Lično sam se najviše svađao s pokojnim Bogdanovom, ali kroz čitavo to vrijeme nije bilo ni jednog trenutka kada nismo razgovarali i nije bilo ni jednog trenutka a da nismo jedan drugom vrlo oštro prigovarali i svašta u lice rekli, a da se nismo ipak posvađali, jer se nije radilo o tome da uništavamo jedni druge, nego se radilo o tome kako ćemo mladu inteligenciju i radne mase orijentirati u tom datom momentu.

Tu se, naravno, postavlja pitanje koje vi danas postavljate iz sadašnje perspektive: sloboda mišljenja. Što je kod nas bila sloboda mišljenja u to vrijeme? Nismo mi pledirali za neslobodu mišljenja ili »glajhšaltanje« mi smo se borili za ispravnu orijentaciju Partije i masa i prema tome, jer smo se za nju borili, morali smo reći: ovo je ispravno što mi zastupamo i boriti se da taj ispravni stav nadvlada. Da se nismo borili za to,

mi danas ne bismo bili živi i ne bismo izvojevali revoluciju. Pledirati onda, u ono vrijeme, za to da svatko može imati svoje mišljenje i otići kući spavati — to je bila jedna stvar tada, a druga je stvar danas.

U tim godinama, kaže Vranicki, Partija je imala »vrhovni sud« o svemu. Partija u to vrijeme nije dala nikakav sud o tome. Evo, te iste *Književne sveske* nikad ni na jednom forumu nisu bile ocijenjene, bile su samo na jednoj liniji koja je bila linija borbe za orijentaciju te generacije. »Sud« je davala praksa i to ga je davala krvavo: da li smo mi jedan dan imali više ili manje ljudi na demonstracijama, da li smo primili batine ili smo davali batine, da li smo u pokretu napredovali ili išli natrag. Današnji sud ili prenošenje današnjeg stava na onaj period, ne vodi ničemu, to nije to. To su mjerenja težine metrom ili nečim sličnim što ne ide u istu kategoriju, ne ide u iste pojmove. Mislim da je u istraživanju tog perioda ovaj aspekt problema najbitniji.

Dodajem i tvrdim da se ondašnja praksa ne može ocjenjivati pomoću današnjih predrasuda: što su mislili Zogović ili Đilas ili Kardelj ili ja o teoriji književnosti — to su bila privatna mišljenja i Partija nije nikad o tome zauzela zvaničan stav. Ponavljam: nikad. Agitpropovci jesu zauzimali stavove, i zato se mnogima činilo da ih je Partija zauzimala. Bilo je trendova da se nekog zadavi, pridavi, prikolje — naravno u prenesenom smislu riječi — ali nikad Centralni komitet nije zauzeo takav određen stav. Međutim, kad se nešto nalazilo politički na drugoj liniji onda smo to i rekli. Tu smo političku ocjenu mogli dati. Za to jesmo kvalificirani, a za ono drugo nismo.

Vi ćete zato vidjeti da se prema pojedincima iz te situacije i Partija odnosi drugačije. Recimo, Krleža je bio »razapet«, a Tito je dolazio k njemu. Prema Richtmanu postupak nije bio takav, bio je drugačiji. Sve su to bili drugačiji odnosi, nego što su prikazani. Zašto se oni danas tako prikazuju? Kod nas je »moderno« raspravljati protiv pritiska, protiv partijskog monopola i slično. Ta se »mjerila« pokušavaju prenijeti i na ono doba. Jedini je cilj toga da se nama kaže da smo bili budale i ostali budale. Ja ne mogu priznati za sebe da sam budala, ali mislim da su mnogi drugi veće budale nego što smo mi u to vrijeme bili, i da takvu politiku nećemo niti primiti, niti priznati, niti da je treba priznati.

Da skratim, mada sam mislio da iznesem nekoliko historiografskih podataka. Htio bih još reći da je taj period za nas u istraživanju značajan. Čitao sam knjigu koju je pisao Institut za historiju radničkog pokreta u Zagrebu, a koja

je pisana sa očiglednom tendencijom — kao što se to danas kaže — »rehabilitacije« Krležu. Ne znam zašto bi ga trebalo rehabilitirati, kada nije bio kao Krleža uopće ugrožen. I u toj debeloj knjizi Krleža se spominje do polovine na svakoj strani nekoliko puta, a od polovine ga nema. Prva polovina je tendenciozno pisana, jer je tu Krležu potcijenjen a ne precijenjen, a u drugoj polovini ga nema, jer druga polovina govori o periodu kad se radi o generaciji koja je stupila u revolucionarnu borbu i koja Krležu zna samo iz doba *Pečata* koji na nju nije izvršio nikakav utjecaj pa ga ne smatra za potrebno ni spominjati. To je također nepravda, jer je u toj našoj orijentaciji ugrađen i Krleža. On je imao vrlo ispravne ocjene prvih godina poslije prvog svjetskog rata i vrlo ispravne ocjene na početku stvaranja narodnog fronta, tj. orijentaciju pučkog fronta — što su drugovi spominjali — i sve je to ugrađeno u politiku kasnijeg perioda. Prema tome, Krleža je bio prisutan i u tom periodu, mada smo bili s njim u sporu.

Postavlja se i čudno pitanje, vi staljinisti, vi monopolisti, vi vrhovni suci, vi koji ste išli na amputaciju i uništenje ljudi, sada se držite odjednom kao da ništa nije bilo i ne smatrate potrebnim da povlačite bilo što iz te prošlosti ili da diskutirate o tome tko je onda imao pravo? Ako je tačna ocjena Partije kako je ovdje davana, onda je ovo nerazumljivo i, oprostite, nema logike. A logika je upravo u ovome: mi smo se u jednom trenutku razišli u ocjeni događaja i kad je taj trenutak prošao mi smo se našli. I mislim da tu više ništa naročitog nema.

I ako iz tog izvučemo zaključak da su tu bili revolucionari sa svojim shvaćanjem momenta revolucije na jednoj strani, a na drugoj revolucionari s drugačijim shvaćanjem tog momenta i to ne s drugačijim idejnim shvaćanjem nego s drugačijim konkretnim ocjenama danog momenta, s drugačijim shvaćanjem, konkretnih odnosa klasnih snaga, konkretnih odnosa u međunarodnoj poziciji, onda će to biti ispravno. Kada se ti odnosi mijenjaju, onda se mijenjaju i međusobni odnosi.

Možda sam malo konfuzno govorio, jer sve vaše referate nisam stigao pročitati. Govorio sam jer mi je materija prilično poznata, jer sam u događajima sudjelovao kao jedan od odgovornih za redakciju *Izraza* kao član šire redakcije *Književnih svezaka* i odgovoran za redigiranje *Naših novina*, kao i odgovoran od vremena do vremena za pisanje još nekih publikacija. Ipak sam možda neke činjenice pomiješao, i zato kada dalje istražujete tu historiju budite malo oprezniji i provjeravajte i ovo što sam ovdje iznio.